

ПРОБЛЕМИ ВОЛИНСЬКОЇ ІСТОРІЇ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ПОЛЬСЬКОГО ІСТОРИКА МІХАЛА БАЛІНСЬКОГО (1794–1864 рр.)

І.ЯРМОШИК

Київський національний педагогічний університет ім. М.Драгоманова

Анотація

У статті аналізуються історичні дослідження польського історика першої половини XIX ст. Міхала Балінського та відображення у них подій історичного минулого волинського регіону. Увагу приділено сторінкам історії Кременецької гімназії, діяльності Т.Чацького, спільному дослідженню М.Балінського і Т.Ліпінського «*Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*».

Ключові слова: історіографія, дослідження, Волинь.

Аннотация

В статье анализируются исторические исследования польского историка первой половины XIX ст. Михала Балинского и отражение в них событий исторического прошлого волинского региона. Уделено внимание страницам истории Кременецкой гимназии, деятельности Т.Чацкого, совместному исследованию М.Балинского и Т.Липинского «*Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*».

Ключевые слова: историография, исследования, Волынь.

Summary

This article analyses the historical research of Polish historian Michal Balinski in the first half of the XIX c. and shows the events of historical past in Volyn region. The attention is paid to the history of the Kremenets gymnasium, T.Chatski's activity and M.Balinski and T.Lipinski's common research «*Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*».

Key words: historiography, research, Volyn.

У першій половині XIX століття започатковується наукове вивчення минулого Волинського краю. До цього дослідницького процесу були причетні польські, російські та українські науковці. Саме на цей період припадає формування основ історико-краєзнавчого вивчення Волині як одного з регіонів України.

З огляду на логіку розвитку історичної науки в сучасній Україні та польсько-українських культурних, наукових, політичних відносин, вбачається актуальним простежити відображення у працях польських істориків проблем минулого як Волині, так й інших регіонів України; вивчити процес розширення та зміни тематики, якою займалися польські дослідники, коло джерел, які при цьому ними використовувалися, методи їх вивчення; розглянути вплив на дослідження Волині провідних польських істориків, їхніх учнів, послідовників.

Польська історіографія XIX століття має значну кількість наукових праць з української тематики, що було зумовлено тісним переплетінням історичної долі Польщі та

українських земель. На розвитку польської історіографії на зламі XVIII–XIX ст. позначилися втрата національної державності, поділи Польщі між Пруссією, Австрією та Росією. Це загострило інтерес до минулого серед інтелігенції, підштовхнуло до пошуку глибинних причин національної трагедії. Поряд з проблемами загальнопольської історії привертала увагу й питання українського минулого.

Матеріальна та духовна культура Правобережної України висвітлювалися як у дослідницьких працях, так і в творах мемуарного характеру таких авторів, як Я.Гіжицький, Ю.Крашевський, В.Марчинський, О.Пшеждзецький та інших. Праці окремих польських авторів першої половини XIX ст., як і наступних часів, викликали зацікавленість історіографів, частково вони вже були об'єктом історіографічного аналізу у дослідженнях українських істориків¹. Однак цей інтерес мав фрагментарний характер, і науковий доробок більшості польських істориків першої половини XIX ст. у вивченні волинського минулого досі залишається поза увагою українських дослідників. Пропонована стаття ставить за мету аналіз поглядів на історичне минуле Волині відомого польського історика першої половини XIX ст. Міхала Балінського (1794–1864 рр.), постать якого та його внесок у дослідження волинського минулого ще не знайшли належного відображення у вітчизняній історіографії.

М.Балінський – історик, публіцист – був одним із відомих діячів освіти та культури у Литві в першій половині XIX ст. Він народився у родинному маєтку Тересполь поблизу Полоцька. Освіту здобував у гімназії та університеті у Вільно, у 1815 р. отримав ступінь магістра філософії математично-природничого відділу. Надалі студював античну літературу, англійську, італійську мови, історію під керівництвом Йоахима Лелевеля. Така різнобічна підготовка дала йому змогу в подальшому займатися розмаїтою літературною діяльністю. Він був членом Віленської Судової Едукаційної комісії, працював у періодичних виданнях «Dziennik Wileński», з 1816 р. керував виданням «Tygodnika Wileńskiego», заснованим Й.Лелевелем. Певний час М.Балінський був учасником патріотичного таємного «Товариства шубравців», навіть у редактованому ним «Tygodniku Wileńskim» запровадив рубрику «Шубравська література». Окрім того, він обирався членом багатьох наукових товариств, зокрема віце-головою Археологічної Комісії при музеї старожитностей у Вільно та редактором її «Pamiętnika». Під час проживання у Варшаві став співзасновником періодичного наукового щомісячника «Biblioteka Warszawska», який видавався упродовж 1841–1914 рр. На його сторінках опубліковано чимало літературних, публіцистичних та історичних творів, у тому числі й про минуле Волині.

У 1831 р. М.Балінський брав участь у повстанні проти царизму, за що був ув'язнений. У 1836 р., щоб дати краще виховання синам, М.Балінський переселився у Варшаву, де прожив 11 років, обіймаючи різні посади в урядових та освітніх установах. Повернувшись у

1847 році до Литви, проживав у своєму маєтку Яшуни, неподалік від Вільно, займався господарством та науковою працею. У цей час він двічі обирався куратором гімназії та шляхетського інституту у Вільно, був членом Наукового Товариства у Кракові, Петербурзького Географічного товариства та інших наукових об'єднань².

У 1820 р. М.Балінський одружився із Софією Снядецькою, дочкою Єнджея Снядецького, який був професором Віленського університету і рідним братом його ректора Яна Снядецького. Нагадаємо і той факт, що Софія була рідною сестрою Людвіки Снядецької – юначого захоплення та нерозділеного кохання відомого поета Юліуша Словацького, уродженця Кременця³.

Серед багатой наукової спадщини М.Балінського є низка важливих досліджень із світової історії (*Obraz państwa W. Brytanji // Dziennik Wileński. – 1816*), історії Польщі (*Historia Polski. – Warszawa, 1844*). Помітне місце у його науковому доробку займає праця з історії Віленського університету та історії міста Вільно. Деякі з його творів публікувалися на сторінках періодичних видань, зокрема «*Dziennika Wileńskiego*», інші вийшли окремими книжками, низка розвідок були об'єднані у збірник «*Studia historyczne*»⁴. Українським дослідникам цікавими будуть праці М.Балінського, де відображені проблеми минулого України та її регіонів.

Книжка «*Historia Polski*»⁵ є коротким нарисом польської історії від появи на історичній арені слов'янських племен і до кінця XVIII ст. У ній він звернув увагу на проблему давньої історії слов'янства, з-поміж інших розглядає і процеси, які відбувалися на теренах України. Автор зазначає, що її територія здавна була заселена русами, які взяли собі назву від прибулих зі Скандинавії під зверхністю Рюрика варягів-русинів. Привертає увагу його твердження про плем'я полян, частина яких залишилася жити над Дніпром, а частина переселилася на береги Вісли і дала початок польському народові⁶. Висвітлюючи історію Польщі, автор згадує і ті події, які були пов'язані з Україною та її регіонами, зокрема на Волині.

Особливе значення для сучасних читачів та дослідників має трьохтомна у чотирьох книгах праця «*Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana*», підготовлена у співавторстві із Тимотеушем Ліпінським (була опублікована упродовж 1843–1849 років). Вона продовжує традицію написання історично-статистичних нарисів про населені пункти, яка започаткувалась у польській історіографії ще у XVI ст., зокрема книгою С.Сарницького «*Опис давньої та нової Польщі*», українську частину якої склали матеріали люстрації українських земель 1576 року⁷.

М.Балінський та Т.Ліпінський ставили за мету своєю працею задовольнити потребу читачів у історичних відомостях про регіони, де вони проживали. Автори праці були свідомі

такої нагальної потреби тогочасного польського суспільства. За взірць їм служив двотомний твір Томаша Свенцького «Opis starożytnej Polski»⁸. Автори у передмові наголосили, що цей твір їхнього попередника уже не задовольняє польського читача. Окрім того, дослідження Т.Свенцького стало рідкісним, витримавши два видання, та й праця була написана на недостатній джерельній основі.

З таким твердженням М.Балінського та Т.Ліпінського важко погодитись, оскільки Т.Свенцький провів ґрунтовну пошукову роботу в архівах, залучив для написання своєї праці широке коло архівних та писемних джерел XVI–XVIII ст., опублікував (очевидно, це були перші їх оприлюднення) низку оригінальних документів, у тому числі тексти Зборівської, Білоцерківської, Гадяцької угод. На наш погляд, згадана книга Т.Свенцького і сьогодні зберігає пізнавальне значення.

М.Балінський та Т.Ліпінський слушно зауважили, що з часу появи праці Т.Свенцького стався значний поступ у історичних дослідженнях, розширилася джерельна основа, тому не варто обмежуватися лише цим твором. Опрацювавши нові джерела, користуючись багатьма новими монографічними дослідженнями, архівними матеріалами, автори намагалися дати новий історично-статистичний образ давньої Польщі.

Вони поділяють її територію на три великі провінції – Великопольщу, Малопольщу і Литву. Відповідно до такого розмежування вони об'єднали матеріал у три томи. Хронологічні рамки дослідження охоплюють ранньослов'янські часи і до 1794 року, коли, на їхню думку, скінчилася епоха старожитньої Польщі. Автори не вважали свою роботу остаточною, останнім словом у цьому напрямку досліджень. Вони зробили лише те, на що їм вистачило сил і наявних джерел, висловили надію, що майбутні дослідники зроблять більше за них.

Історично-статистичні описи українських земель по воєводствах (Київське, Волинське, Подільське, Руське) містяться у другій частині другого тому. Тут увага приділена матеріалам про населені пункти Волинського воєводства⁹. Вони відображають рівень вивчення минулого Волинської землі польською історіографією першої половини XIX ст. Автором статей про волинські міста і села був Тимотеуш Ліпінський. Мати його Маріана з Олесницьких-Гловач була родом із Волині. Сам Т.Ліпінський часто здійснював подорожі по Волині, Київщині, Поділля, під час яких збирав етнографічний матеріал, історичні відомості¹⁰.

При написанні праці автори використали давні польські хроніки Й.Бельського, М.Стрийковського, дослідницькі праці А.Нарушевича, К.Несецького, «Pamiętniki» В.Борейка, Альберта Радзивілла, мемуарні твори Ю.-І.Крашевського, О.Пшеждзецького,

видання «Zródła do dziejów polskich», матеріали із Archiwu Głównego у Варшаві та інші джерела.

Історичному опису населених пунктів передує короткий нарис про минуле Волинського регіону. При вирішенні проблеми походження терміна *Волинь* автори дотримуються думки Я.Длугоша і виводять її назву від замку Волинь на березі річки Буг. Дослідники коротко розповідають про розселення слов'янських племен напередодні утворення Старокиївської держави. Особливо акцентують на рішеннях Люблінського сейму 1569 р., згідно з якими Волинь було прилучено до Корони. При цьому автори звернули увагу на помилку у твердженні про внесення змін до герба Волинської землі, зокрема долучення до нього зображення польського орла, що, на їхню думку, сталося у 1569 році, а не у 1589, як то помилково вказано у праці К.Несецького.

Автори подають історичні довідки про населені пункти трьох повітів Волинського воєводства – Луцького, Кременецького, Володимирського, згадують найпомітніші історичні події, що з ними пов'язані. З військово-політичних подій приділили увагу битвам під Збаражем у липні 1649 р. та під Берестечком 1651 р. Для висвітлення першої з них вони навели фрагмент із твору «Dyaryusz pod Zbarazem» невідомого автора, який досить докладно розповідає про перебіг облоги збараської фортеці від 10 липня до 20 серпня 1649 р., постійні сутички з козаками, труднощі, які переживало польське військо під час облоги. Автор «Dyaryusza...» констатує, що лише укладена Зборівська угода врятувала обложених від неминучої гибелі¹¹. Подібні публікації історичних пам'яток сприяли розширенню джерельної основи вивчення української історії. Розповідь про Берестецьку битву досить поверхова і схематична. Її автором був Т.Ліпінський. Невідомо, якими джерелами він послуговувався, очевидно, дав власну оцінку результатам битви. Акцентувавши увагу на перемозі коронного війська, зазначив, що поляки не змогли скористатися її результатами, у війську розпочалися незгоди, і козаки змогли відійти¹².

Матеріали про населені пункти, що вміщені у книжці, не є завершеними історико-статистичними нарисами про їх історію (не лише Волині, але й інших земель). Скоріше це зібрання уривків з історичних джерел, які відображають певні події їх минулого, без висновків та узагальнень. Вони можуть прислужитися, поряд з іншими джерелами, для підготовки ґрунтовніших дослідницьких творів про різні регіони Волині та України в цілому.

Важливе значення для вивчення історії Волинської (Кременецької) гімназії та просвітницької діяльності відомого волинського культурно-освітнього діяча графа Тадеуша Чацького має дослідження Міхала Балінського «Jan Śniadecki i Tadeusz Czacki»¹³. Ця праця має археографічний характер. М.Балінський видав їхнє листування і коротко прокоментував особисті стосунки між ними. Завдання, яке ставив перед собою Міхал Балінський, –

з'ясувати взаємини цих двох видатних діячів польської освіти. Це було викликано тим, що у першій половині XIX ст. у польській історіографії з'явилася низка досліджень, де містилися хибні відомості про їх взаємини, зокрема акцентувалося на розбіжностях у їхніх поглядах на розвиток публічної освіти у волинському регіоні. М.Балінський зазначив, що такі твердження базуються на чутках, поширюваних недостатньо обізнаними і упередженими особами, або ж на уривчастих даних з окремих листів Т.Чацького. У розпорядженні М.Балінського була велика кореспонденція Т.Чацького та Я.Снядецького, яка дала змогу досліднику проаналізувати їхню працю на ниві розвитку освіти в краї на основі першоджерел.

Кременецька гімназія була важливим осередком та яскравим явищем у розбудові публічної освіти не лише на Волині, а й в цілому в Україні першої половини XIX ст. Вона була заснована у 1805 р., у 1818 р. їй надано статус ліцею, а після розгрому польського повстання 1830–1831 рр. заклад був закритий. У сучасній українській педагогічній науці не бракує досліджень з історії її заснування, становлення та розвитку. Назвемо хоча б монографії С.Коляденко, Н.Сейко, науковий збірник «Волинські Афіни»¹⁴. Однак у цих працях, на нашу думку, польські джерела залучені недостатньо, що призвело до певної поверховості у висвітленні організації навчального процесу та розвитку цього навчального закладу. Тому є необхідність залучення до наукового обігу праць польських авторів, особливо тих, які підготовлені на основі оригінального джерельного матеріалу. З-поміж таких насамперед заслуговує на увагу згадане дослідження М.Балінського.

Як видно з опублікованої кореспонденції, у стосунках Я.Снядецького і Т.Чацького можна виділити два періоди. Перший – від 1800 р. до призначення Я.Снядецького ректором Віленського університету. У цей час їхні стосунки спиралися на взаємну повагу, Т.Чацький вважав Я.Снядецького визначним астрономом і талановитим математиком європейського рівня. Захоплювався його трактатом про М.Коперника, займався розповсюдженням його творів. Підбираючи викладачів для Волинської (Кременецької) гімназії, Т.Чацький зважав на думку Я.Снядецького, зокрема щодо запрошення до Кременця відомих краківських науковців Ю.Чеха, Схейдта (у листі від 24 серпня 1803 р.). У цьому ж листі Я.Снядецький висловив свої міркування стосовно запрошення викладачів-чужоземців, наголосивши, що вони, навіть будучи геніальними вченими, не зможуть добре навчати місцеву молодь через незнання мови, тому освіта не матиме користі від таких учителів¹⁵. Ці думки Я.Снядецький висловив щодо колективу Віленського університету. Однак Т.Чацький взяв до уваги такі міркування свого приятеля, і при доборі викладацьких кадрів Кременецької гімназії основним критерієм для нього було володіння претендента польською мовою. Єдиний

виняток становив викладач ботаніки німець Вілібальд Бессер. Однак і йому Т.Чацький давав докладні рекомендації якнайшвидше оволодіти польською мовою¹⁶.

Як видно з листів, Я.Снядецький під час поїздки до Європи (Франція, Італія, Австрія) виконував прохання засновника Кременецької гімназії закуповувати для її потреб навчальну літературу та наочне обладнання, зокрема для астрономічної обсерваторії¹⁷. В одному з листів (від 5 (17) травня 1806 р.) Т.Чацький ділився своєю радістю з того приводу, що Кременецька гімназія отримала краще Положення (статут), ніж інші навчальні заклади такого типу, що подає надію на те, що цей інститут може «перевищити всі закордонні академії в багатьох важливих предметах»¹⁸. Очевидно, що Т.Чацькому вдалося у цьому плані багато чого досягнути. Так, один з кременецьких випускників Кароль Сенкевич, маючи нагоду відвідувати заняття у Женевському університеті, зазначив, що предмети в ньому подаються на рівні не вищому, ніж у Кременці¹⁹.

У кореспонденції висвітлюються й обставини, пов'язані з призначенням Яна Снядецького ректором Віленського університету. Т.Чацький мав доручення від куратора Віленського навчального округу князя Адама Чарторийського умовити Я.Снядецького погодитися обійняти цю посаду. У своїх листах до астронома й математика граф наводив чимало доказів, щоб схилити того обійняти посаду ректора.

Зрештою, після повернення із закордонної подорожі, той дав згоду. І саме у Порицьку на Волині, в родинному маєтку Т.Чацького, з його рук Я.Снядецький отримав підтвердження свого обрання ректором Віленського університету²⁰. Після того почався новий етап їхніх стосунків, уже не стільки товариських, скільки урядницьких, між ректором та підпорядкованим йому візитатором шкіл трьох губерній. Ці стосунки були непростими. Між Т.Чацьким та Я.Снядецьким часто виникали гострі суперечки, причиною яких були передусім справи Кременецької гімназії, як щодо організації навчального процесу, так і її матеріального забезпечення.

Найбільш гострими були дискусії з приводу фондусів на справи виховання, які до 1767 р. належали єзуїтам. Як видно з опублікованих М.Балінським листів Я.Снядецького і Т.Чацького, суперечки у даному разі були породжені не егоїстичними інтересами, а різним баченням проблеми ефективного матеріального забезпечення публічної освіти у Волинській губернії, власне і з приводу використання для цього колишніх єзуїтських володінь. Переважив проект Т.Чацького, і за його поданням царським указом 21 грудня 1807 р. створювалося дві Судові Едукаційні комісії – одна для Литви і Білорусі, друга – для Волині, Київщини і Поділля. Комісії мали б безпосередньо розглядати та вирішувати долю фондусевих маєтків.

Досить гострою була суперечка про долю колишнього єзуїтського володіння, містечка Сураж, який за рішенням Волинської Судової Едукаційної комісії, де головував Т.Чацький, був вилучений із загального освітнього фондушу і переданий на потреби конвікту учителів парафіяльних шкіл при Кременецькій гімназії. Ян Снядецький вважав, що таке рішення брутально порушує правові норми, і вимагав його скасувати.

Листи Т.Чацького і Я.Снядецького, незважаючи на розбіжності в поглядах, які залишилися і надалі, засвідчують взаємну повагу їх один до одного. А відмінності в баченні шляхів розв'язання окремих проблем, на думку М.Балінського, виникали з характеру цих діячів та з їхнього службового становища. Я.Снядецький мав турбуватися не лише про Віленський університет, але й про всі школи в дев'яти губерніях. Т.Чацький як візитатор шкіл Волинської, Київської та Подільської губерній йому підпорядковувався, але як творець Кременецької гімназії часто діяв так, як вважав за потрібне, не зважаючи на думку ректора. Суперечки між ними з невеликими перервами тривали постійно. Т.Чацький від самого початку заснування Кременецької гімназії мав намір перетворити її на університет, і тому навчальний процес у ній був організований за окремим планом, який виходив за рамки звичайної гімназії. Я.Снядецький, погоджуючись на такий стан справ у Кременці, все ж не дозволяв запроваджувати подібну систему навчання в інших закладах, що теж викликало гострі суперечки між ними.

Однією з навчальних проблем було вивчення у Кременці п'яти іноземних мов. Я.Снядецький вважав це надмірним, що може зашкодити опануванню іншими предметами. Однак Т.Чацький обстоював необхідність вивчення іноземних мов життєвими потребами і переконував, що подібні нестандартні заходи в організації навчання сприятимуть зростанню авторитету гімназії, забезпечать притік до неї більшої кількості учнів та авторитетних викладачів. Причини непорозумінь між цими діячами пояснювалися і недостатнім фінансуванням навчальних закладів. Дбаючи про розвиток Кременецької гімназії і маючи на меті перетворити її на університет, Т.Чацький часто припускався фінансових порушень, використовував для потреб Кременця фондуші, які призначалися для інших гімназій (Вінницької, Київської, Житомирської), що завжди викликало обурення ректора Я.Снядецького.

Сам Я.Снядецький у листах заперечував наявність будь-якої ворожості і недобррозичливості у взаєминах із Т.Чацьким. У листі від 27 березня 1810 р. він наголошував, що існує лише певна різниця у поглядах на деякі справи та інтереси, але кожен з них поводить відкрито, без претензій на те, щоб його спосіб мислення став правилом для іншого. Його позитивне ставлення до засновника Кременецької гімназії виявилось у 1810 р., коли група недобррозичливців Т.Чацького звинуватила його у фінансових зловживаннях та

неналежній організації роботи начального закладу. Спеціально утворена комісія розглядала фінансові проблеми на засіданнях у Житомирі, а перевірка педагогічного процесу проводилася посланцями Віленського університету у Кременці. Обидві комісії повністю виправдали Т.Чацького. І серед тих, які його підтримали у цю важку хвилину, коли виникла загроза закриття гімназії у Кременці і перенесення її до Харкова або до Києва, був і ректор Віленського університету Ян Снядецький. Опубліковані листи свідчать, що він щиро опікувався ходом навчального процесу в гімназії та долею кращих її викладачів. Після цього епізоду їхня кореспонденція стала стриманішою, хоч і надалі тривали дискусії щодо організації конвіктів при гімназіях. Ці суперечки припинила лише смерть Т.Чацького у лютому 1812 р. Я.Снядецький висловив щирий жаль з приводу втрати цього визначного польського діяча, який зробив вагомий внесок у розвиток освіти в регіоні²¹.

У трактуванні М.Балінським взаємин цих двох діячів є певне замилювання в дусі романтизму польського патріота видатними діячами польської освіти. Незважаючи на те, що між ними постійно були певні розбіжності, історик підкреслює доброзичливий характер їхніх стосунків. Опублікована Я.Снядецьким кореспонденція є цінним першоджерелом для вивчення процесів розвитку освіти у Волинській, Київській, Подільській губерніях на початку XIX ст.

Окрім згаданих у даній статті епізодів, кореспонденція Я.Снядецького і Т.Чацького містить багато інших важливих деталей для дослідження даної проблеми, що збагачують наші уявлення про початковий етап функціонування Волинської (Кременецької) гімназії. Також слід пам'ятати, що, як зазначив сам М.Балінський, у його розпорядженні були не всі листи цих діячів. Тому варто залучити до аналізу й інші листи Т.Чацького та Я.Снядецького, котрі стосуються Кременецької гімназії. Частина з них опублікована Т.Вежбовським²², частина – К.Сенкевичем²³.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

-
- ¹ *Баженів Л.* Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. – Хмельницький, 1995; *Костриця М.* Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. – Житомир, 2000. – 360 с.; *Ярмошук І.* Становлення історичного краєзнавства Волині в XIX – на початку XX століть. – Житомир, 1998. – 22 с.
- ² *Turkowski T.* Baliński Michał // *Polski Słownik biograficzny.* – Т.1/1. – Zeszyt 1. – Kraków, 1935. – S.240–242.
- ³ *Baliński Michał* // *Słownik Pisarzy Polskich / Pod red. A.Latuska.* – Kraków, 2005. – S.17–18.
- ⁴ *Baliński M.* *Studia historyczne.* – Wilno, 1856. – VII, 367 s.
- ⁵ *Baliński M.* *Historia Polski.* – Warszawa, 1844. – 248, 5 s.
- ⁶ *Ibid.* – S.V, 180.

-
- ⁷ [Sarnicki S.] Descriptio veteris et novae Poloniae cum divisione eiusdem veteri et nova. – Kraków, 1585. – 72 s.
- ⁸ Świątki T. Opis starożytnej Polski. – Kraków, 1816. – T.1, 2 (Wyd.2. – Kraków, 1828).
- ⁹ Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pód względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. – T.2. – Cz.2. – Warszawa, 1845. – S.547–1431, IX s.
- ¹⁰ Tyrowicz M. Lipiński Tymoteusz // Polski Słownik biograficzny. – T.XVII. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1972. – S.399–401.
- ¹¹ Baliński M., Lipiński T. Op. cit. – S.918.
- ¹² Ibid. – S.836–837.
- ¹³ Baliński M. Jan Śniadecki i Tadeusz Czacki // Baliński M. Skice historyczne. – Wilno, 1856. – S.1–86.
- ¹⁴ Коляденко С. Кременецький ліцей у системі освіти Волині (XIX – 30-ті рр. XX ст.). – Житомир, 2002. – 119 с.; Сеїко Н. Польське шкільництво на Волині-Житомирщині у XIX – першій половині XIX ст. – Житомир, 2002. – 157 с.; Волинські Афіни: Зб. наук. праць / Під ред. С.Маковського і В.Собчука. – Тернопіль, 2006. – 304 с.
- ¹⁵ Baliński M. Jan Śniadecki i Tadeusz Czacki. – S.15.
- ¹⁶ Rolle M. Ateny Wołyńskie. Szkic z dziejów oświaty w Polsce. – Lwów, 1923. – S.39.
- ¹⁷ Baliński M. Jan Śniadecki i Tadeusz Czacki. – S.21.
- ¹⁸ Ibid. – S.24.
- ¹⁹ Horodyski B. Wstęp // Sienkiewicz K. Dziennik podróży po Anglii 1820–1821 / Z rękopisu wydał, wstępem i komentarzem opatrzył B.Horodyski. – Wrocław, 2007. – S.X.
- ²⁰ Baliński M. Jan Śniadecki i Tadeusz Czacki. – S.26.
- ²¹ Ibid. – S.83.
- ²² Wierzbowski T. Materiały do dziejów piśmennictwa Polskiego i biografii pisarzy Polskich. – T.2. – Warszawa, 1904. – [4], XXVI, 249 s.
- ²³ Sienkiewicz K. Skarbiec historii Polskiej. – Paryż, 1840. – T.2. – S.121–180.